

Goltsova O. Social regulation: a historical perspective

In the scientific article, we analyze the historical development of social regulation at certain stages of the genesis of society. Social regulation develops and changes; manifested within certain legal systems, which are combined in an appropriate legal family. We concluded that the need for interaction atypical regulators of social relations with the traditional legal regulation — to improve the mechanism of action of the latter.

Key words: social regulation, atypical regulators of social relations, the legal system, rules, customs and traditions.

УДК 340.1

*Андрій Петрович Гончарук,
аспірант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
ім. В. М. Корещького НАН України*

ДЕТЕРМІНАЦІЯ ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ ЯК ПОКАЗНИК ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ У СУСПІЛЬСТВІ

Суспільство — це основа людського буття, система координат, в якій існує особа і яка визначає умови його буття. До їх обсягу належить безліч показників, які певним чином характеризують конкретно взяте суспільство на певному етапі його розвитку, відображають пануючі в ньому цінності, вподобання, пріоритети, моральні, культурні та правові переконання. Особливістю соціального виміру є його внутрішня системність і тісний зв'язок її елементів, чинників та характеристик, що постійно взаємообумовлюються. Сучасне українське суспільство перебуває на етапі глобальних соціальних зрушень і перебудови усєї системи, підриву вкорінених механізмів, що залишилися ще з часів радянського панування, побудови нових, ефективніших, які відповідають вимогам часу, світовим традиціям і мультикультурним цінностям.

Традиційно одним із найсуттєвіших критеріїв будь-якого соціуму є стан дотримання у ньому законності, а конкретніше — рівень злочинності. Застосування саме такого показника для характеристики рівня законності є оптимальним, адже дотримання закону є постійним станом, а його порушення — винятком із нього. Означений підхід сприяє кількісному виразу протиправних дій, можливості їх систематизації, дослідженню та визначенню шляхів подолання.

Суспільний рівень протиправної поведінки, як і всі інші соціальні явища, не має спонтанної природи, а є наслідком впливу специфічних факторів, які надають йому негативного значення. Формування протиправної поведінки — комплексний і багатоетапний механізм, на кожній стадії якого визначається модель активності суб'єкта. На нашу думку, аналіз причин злочинності, який останнім часом є досить поширеним напрямом наукового пізнання, не може вважатися завершеним без врахування механізму його детермінації. Так само характеристика детермінації протиправної поведінки служить індикатором суспільних цінностей, переконань, що, безсумнівно, відображається на інтеграційних процесах всіх рівнів і напрямів. До того ж, як стверджує Н. Маркова, протиправна поведінка є показником рівня демократії в державі. Чим вище рівень демократії в суспільстві, тим вище рівень зареєстрованої протиправної поведінки. У тоталітарних державах такий рівень значно нижче. При цьому права і свободи реально більшою мірою порушуються та утискаються в антидемократичних суспільствах [1, с. 9]. Таким чином, метою цього дослідження є аналіз факторів детермінації протиправної поведінки в контексті їх впливу на ціннісні орієнтації в суспільстві.

У сучасній науці проблематика факторів протиправної поведінки стала об'єктом дослідження В. Кудрявцева, Н. Маркової, О. Ратінова, Л. Фомічової, А. Штанька, В. Щербакова та ін. Втім, вважаємо, що незважаючи на велику доктринальну та наукову базу, окремого висвітлення потребує питання суспільного буття детермінант протиправної поведінки та їх впливу на сучасну аксіосферу.

Характеристика обраного предмета пізнання визначає необхідність у понятійній визначеності категорій неправомірної та протиправної, злочинної і неправомірної поведінки, а також усіх похідних від них термінів. Така потреба обумовлена синонімічним характером наведених понять. Незважаючи на спільний для них негативний зміст, всі визначені види поведінки мають різну мету, передумови та рівень невідповідності праву.

Вважаємо, що зазначені терміни доцільніше за все розділяти за критеріями ініціативності, суб'єктивного ставлення до вчинюваних дій, соціальної значущості та правовими наслідками. Наприклад, Н. Маркова, застосовуючи наведений підхід, визначає неправомірну поведінку як загальну стосовно протиправної та злочинної і яка включає всі варіанти вчинків, які тією чи іншою мірою не узгоджуються із правовими приписами. Науковець розглядає в аспекті неправомірної поведінки її так званий правопасивний вид, тобто такий, що не містить безпосередньо протиправного характеру, однак не реалізує правові норми у формах дотримання, виконання і використання. Натомість протиправна поведінка відображається у діях або бездіяльності, що порушують приписи переважно охоронних норм права і є найбільш значущим за соціальними наслідками типом неправомірної поведінки. Одним з її видів є правопорушення — діяння, що суперечить правовим заборонам або виражене в невиконанні обов'язку і є загрозою системі публічних цінностей, за яке передбачено юридичну відповідальність [1, с. 8, 14].

Отже, неправомірною визначається та поведінка, яка не відповідає правовим приписам, однак прямо їх не порушує. На нашу думку, такий вид правової активності недоцільно досліджувати на предмет закономірностей впливу на ціннісні орієнтації в суспільстві з тієї причини, що правопасивна поведінка позначає лише рівень правового інфантилізму та байдужості. Такий стан є дуже нестабільним і перебуває на межі правомірного, є мінливим і нестійким. Саме тому, на наше переконання, така поведінка не може бути об'єктом нашого дослідження. Натомість детермінація протиправної поведінки викриває соціально-правові фактори, що мають великий потенціал впливу, тобто здатність подолати правові установки щодо невідворотності покарання, необхідності дотримання правомірної поведінки та ін. Отже, природа протиправної поведінки має бути досліджена через призму її суспільного походження і цивілізаційної обумовленості.

На нашу думку, для досягнення цілей дослідження необхідне застосування комплексної категорії, яка, по-перше, відображатиме сукупний обсяг усіх правопорушень, а по-друге, матиме характер загальносуспільного явища, елемента соціальної системи, що характеризує протиправні діяння як суспільне явище та частину соціальних процесів. Таким універсальним терміном, на наше переконання, можна вважати правопорушуваність — соціальне явище, що являє собою систему (сукупність) конкретних правопорушень. Це один із видів соціального відхилення [2, с. 631].

Сучасна наука оперує значною кількістю поглядів на становлення протиправної поведінки. Зокрема, вона віднайшла соціально обумовлену причинність походження злочинності, тобто саме соціальні та соціально-правові діяння негативного змісту визнано найістотнішими передумовами злочинності. Такий підхід підтримує А. Штанько, зауважуючи, що найважливішим завданням у боротьбі з правопорушеннями є їх попередження та усунення причин і умов, які породжують шкідливі й небезпечні для суспільства діяння або сприяють їх вчиненню. Для вирішення власне проблеми виникнення і поширення причин зростання правопорушень в Україні, як зазначає автор, необхідно сконцентрувати увагу на вирішенні проблем усього суспільства (економічних, соціальних, правових), здійснення цілісної, конструктивної, науково та практично обґрунтованої державної програми профілактики і попередження правопорушень [3, с. 93].

На думку В. Щербакова, саме взаємодія особистості і ситуаційних чинників зовнішнього середовища є тим механізмом, який призводить до вчинення злочину. У результаті виникає процес безперервної взаємодії і перетворення, в якому суб'єкт, діяльність і ситуація обумовлюють один одного [4, с. 19–20]. Хоча, на нашу думку, більш традиційним і методологічно виваженим є застосування термінів «об'єктивні та суб'єктивні» фактори замість запропонованих автором

«особистісних і ситуаційних». Цікаву думку з приводу взаємопов'язаності цих факторів наводить А. Штанько. На його думку, тільки об'єктивних або лише суб'єктивних причин правопорушень у суспільстві не існує. Більшість антисоціальних детермінант має об'єктивно-суб'єктивний характер, тобто причини правопорушень формуються під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх передумов. Реалізуються причини лише за наявності сприятливих зовнішніх умов, що виступають каталізаторами протиправної поведінки людей. Причини вчинення правопорушень, передумови їх виникнення, формування і розвитку та умови на підставі їх реалізації тісно взаємозв'язані та діють комплексно [3, с. 93].

Таким чином, ми можемо погодитися з тим, що соціально обумовлені фактори протиправної поведінки втілюються у формі індивідуальних, або суб'єктивних, та соціально-правових, або об'єктивних, явищ. Спільною для них ознакою є наявність негативного характеру. Конкретизуємо — саме явище, що має значення детермінанти протиправної поведінки, може бути не соціально шкідливим (хоча зазвичай так воно і є), однак його змістовне наповнення, що в процесі становлення поведінки спрямується на свідомість суб'єкта, містить певну негативну, тобто соціально шкідливу чи протиправну ідею. На думку І. Максимової, всі елементи правосвідомості прийнято розподіляти на позитивні та негативні. До позитивних належать такі елементи, які за своїм змістом відповідають сенсу норм права і призводять до формування правомірної поведінки, а до негативних — елементи, які за своїм змістом не відповідають сенсу норм права і, як правило, викликають формування протиправної поведінки [5, с. 15].

Один із переважаючих у юриспруденції підходів до передумов злочинності полягає у єдності таких факторів: кризовий стан українського суспільства, невизначеність соціального становища і нерівномірний розвиток правової системи; нестабільна діяльність законодавчої влади; конфронтація гілок влади, що супроводжується постійною зміною урядів; відсутність чітко визначеної стратегії розвитку України; нерозвиненість громадянського суспільства, низький рівень правової культури та правовий нігілізм; повільне утвердження якісно нової правової свідомості та ідеології; прискорене руйнування традиційних правоохоронних структур та інших інститутів і вкрай повільне створення нових; неадекватна реакція на порушення соціальних, культурних та інших прав, а часом бездіяльність у цьому напрямі державних і недержавних структур, особливо профспілок, творчих спілок та інших громадських організацій тощо [6, с. 161–163].

Інші автори вважають за обґрунтоване застосовувати більш масштабний погляд на причинність правопорушень. Наприклад, Д. Рукавішніков виокремлює п'ять причинних комплексів, що детермінують безпосередню проблематику правомірної поведінки: економічний; соціально-побутовий; державно-правовий; духовно-моральний; алкоголізм, наркоманія і токсикоманія [7, с. 23]. На думку Л. Фомічової, найбільш сильними деструктивними факторами правової поведінки в сучасному суспільстві є опір закону, правовий нігілізм, блокування принципу громадянського консенсусу, деформування громадської думки [8, с. 13]. Насправді такий підхід також має сенс, адже він дозволяє дослідити становлення негативних тенденцій у суспільстві від загального до конкретного.

На рівні з суспільними проблемами сучасні дослідники-правознавці приділяють суттєве значення психологічним аспектам правової поведінки. Зокрема, І. Максимова розглядає психологічне підґрунтя правової, у тому числі й протиправної, поведінки через категорію спрямованості правосвідомості — сукупності психологічних та ідеологічних елементів правосвідомості, які визначаються у готовності особистості до певного виду правової поведінки (правомірної або протиправної) [5, с. 15].

Існування негативних елементів правосвідомості є об'єктивно-суб'єктивною реальністю, яка обумовлена безліччю різних факторів. Деформація правової свідомості як суспільне явище обумовлена негативними процесами соціального середовища, що мають глибокі історичні корені, різні форми вияву і є результатом негативного впливу чинників економічного, політичного, морального, організаційного, правового та іншого характеру. До них належать: наявність прогалин і протиріч у праві; невідповідність правових вимог соціально-економічним умовам; ступінь внутрішньої лояльності суб'єкта до вимог конкретних норм права; ступінь залученості особистості в соціальні процеси, її функціональної відповідальності, правової інформованості тощо [9, с. 208]. Для подолання деформації правосвідомості необхідно з'ясувати її сутність, виявити та усунути

причини, які породжують протиправне явище, а також зміни, спрямовані на підвищення рівня правової свідомості і, відповідно, формування соціально активної правомірної поведінки особистості в юридично значущих ситуаціях [5, с. 19].

Отже, ми з упевненістю можемо стверджувати, що детермінація протиправної поведінки є складним, комплексним і багатоетапним процесом, в який залучено соціальні, правові, психологічні чинники та фактори, що мають негативний зміст, формуючи в свідомості індивіда відповідну модель поведінки. Характерним для цих явищ є певний ціннісний елемент, тобто смислове значення для суб'єкта. Варто погодитися, що на становлення правової поведінки на-вряд чи матиме вплив явище, яке перебуває поза увагою індивіда та до якого він ставиться байдуже. Саме тому ми можемо стверджувати про ціннісний характер детермінант протиправної поведінки.

Відповідно до аксіологічно-правових теорій цінностями є узагальнені уявлення про бажані блага, об'єкти, які мають значення для людини і є предметом її бажань, прагнень, інтересу. Вони є своєрідними вихідними даними, що сприймаються інтелектуально й емоційно, спонукають суб'єктів до їх збереження, володіння ними і діяльності на їх основі.

Процес засвоєння особистістю цінностей є формуванням у нього відповідних установок, які безпосередньо впливають на вибір характеру поведінки [7, с. 13]. Спрямованість установки суб'єкта і його діяльності на реалізацію чи досягнення певної цінності називається ціннісною орієнтацією [10, с. 137]. Завдяки ціннісним правовим орієнтаціям особистість долучається до концептуальної сторони політичного суспільства, отримує систематизовані уявлення про політику, справедливість, демократію, правові гарантії особистих прав і свобод тощо [8, с. 22].

Традиційно в юридичній літературі категорія правових цінностей пов'язується саме з правомірною поведінкою. Н. Галустян визнає, що формування соціально-корисної поведінки відбувається під впливом ціннісно-правових орієнтацій і світоглядних ідеалів особистості, під дією яких особа здійснює правову активність [11, с. 13–14]. Це, безсумнівно, є логічним і методологічно правильним підходом. Втім, на нашу думку, необхідно абстрагуватись від змістовного зв'язку явища цінностей та їх позитивного змісту. Умовно кажучи, цінність це те, що має значення для суб'єкта.

Ціннісний зміст факторів протиправної поведінки має подвійне значення. По-перше, завдяки персональним переконанням і бажанням індивіда вони реалізують вплив на становлення його активності. По-друге, чим більшою ефективністю характеризується певний фактор, тим вище його соціальна значущість, тобто вага та значення на загальносоціальному рівні. Саме в такий спосіб детермінанти протиправної поведінки характеризують ціннісні орієнтації суспільства. Впливаючи на систему ціннісно-правових орієнтацій громадян, змінюючи і коригуючи її відповідно до сучасних умов існування і життєдіяльності, держава здатна управляти поведінкою своїх суб'єктів права та здійснювати визначальний вплив на рівень правомірності в країні.

Таким чином, фактори детермінації протиправної поведінки є негативним, однак невід'ємним елементом соціальної системи, які не лише впливають на механізм становлення активності індивідів, а й характеризують саме суспільство, якість його існування і процеси, що відбуваються у ньому. На нашу думку, юриспруденція має спрямувати свій дослідницький потенціал не лише на способи подолання таких факторів, а й на осмислення їх ролі в становленні сучасного соціуму. На жаль, нині подолати більшість із негативних чинників протиправної поведінки неможливо, зважаючи на перехідний етап становлення нашої державності та національної самосвідомості. Знання про них матиме позитивний вплив на пошук ефективних механізмів підвищення рівня правомірності поведінки в суспільстві.

Список використаних джерел

1. *Маркова Н. А.* Протиправное поведение в динамике общественного развития : автореф. дис. ... кандидата юридических наук : спец. 12.00.01 / Н. А. Маркова. — Владимир, 2012. — 26 с.
2. *Скакун О. Ф.* Теорія держави і права : підруч. / О. Ф. Скакун. — Х. : Консум, 2001. — 656 с.
3. *Штанько А. О.* Об'єктивні та суб'єктивні чинники правопорушень / А. О. Штанько // Держава і право. Юрид. і політ. науки : зб. наук. пр. — 2009. — Вип. 44. — С. 89–94.

4. *Щербаков В. А.* Механизм индивидуального поведения лиц, совершающих насильственные преступления против личности : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / В. А. Щербаков. — М., 2003. — 23 с.
5. *Максимова И. М.* Правосознание как источник правового поведения личности : втореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / И. М. Максимова. — Н. Новгород, 2005. — 22 с.
6. *Оніщенко Н. М.* Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи : моногр. / Н. М. Оніщенко ; відп. ред. Ю. С. Шемшученко. — К. : Юридична думка, 2008. — 320 с.
7. *Рукавишников Д. В.* Современные ценности и их влияние на правомерное поведение : автореф. дис. ... канд. юридических наук : спец. 12.00.01 / Д. В. Рукавишников. — Н. Новгород, 2011. — 30 с.
8. *Фомичева Л. Н.* Современная концепция правового поведения личности : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Л. Н. Фомичева. — М., 1994. — 27 с.
9. *Иванов А. А.* Теория государства и права / А. А. Иванов, В. П. Иванов. — М. : Юнити-Дана, 2007. — 303 с.
10. *Философия права: конспект лекций* / О. Г. Данильян, А. П. Дзедань, С. И. Максимов и др. — Харьков : Право, 2009. — 176 с.
11. *Галустян Н. В.* Правовая активность личности в механизме формирования социально-полезного поведения : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Н. В. Галустян. — Ростов н/Д, 2005. — 26 с.

Гончарук А. П. Детермінація протиправної поведінки як показник ціннісних орієнтацій у суспільстві

У статті розглядається проблематика факторів становлення протиправної поведінки. Обґрунтовується їх соціальна природа. Автор звертає увагу на необхідність дослідження соціального значення детермінант протиправної поведінки як показника демократичності держави. Досліджуються актуальні погляди на типологію факторів протиправної поведінки. Зауважується на аксіологічному аспекті чинників протиправної поведінки. Наголошується на впливі протиправної поведінки та її факторів на суспільство і визначається їх ціннісний зміст.

Ключові слова: протиправна поведінка, детермінація поведінки, цінності, правосвідомість.

Гончарук А. П. Детерминация противоправного поведения как показатель ценностных ориентаций в обществе

В статье рассматривается проблематика факторов становления противоправного поведения. Обосновывается их социальная природа. Автор обращает внимание на необходимость исследования социального значения детерминант противоправного поведения как показателей демократичности государства. Исследуются актуальные взгляды на типологию факторов противоправного поведения. Внимание уделяется аксиологическому аспекту факторов противоправного поведения. Акцентируется на воздействии противоправного поведения и его факторов на общество, определяется их ценностное содержание.

Ключевые слова: противоправное поведение, детерминация поведения, ценности, правосознание.

Goncharuk A. Determination of illegal behavior as an indicator of value orientations in society

The article focuses on the problems of formation of illegal behavior and its factors. Substantiates their social nature. The author draws attention to the need to study the determinants of social values as indicators of illegal behavior democratic state. Explores current views on the typology of factors of illegal behavior. Notes about the axiological aspect of factors of illegal behavior. Focuses on the impact of the illegal behavior and the factors on society.

Key words: illegal behavior, determination of behavior, values, sense of law.